

С. В. Трубчанінов

РОСІЙСЬКА СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ СИБІРОМ В XVI-XVII ст.

У статті проаналізовано зміни в російській системі управління Сибіром в кінці XVI – на початку XVIII ст.

Ключові слова: Сибір, адміністративно-територіальний поділ, восводства, Сибірський приказ.

Свого часу в радянській історіографії набуло поширення твердження про «народну колонізацію» Сибіру, початок якій було покладено козаками Єрмака, які «звільнили хантів, мансі, башкир, західносибірських татар та інших від іга нащадків чингизидів, які панували в Сибірському ханстві» [10, с.31]. У новітній російській літературі по проблемі приєднання Сибіру до Росії, по-перше, намітився плуралізм думок, по-друге, історики стали відмовлятися від однозначного трактування приєднання, хоча чимало з них притримуються колишньої точки зору про переважно мирний характер приєднання, по-третє, в роботах все більша увага починає приділятися воєнно-політичному аспекту приєднання, характеру взаємин росіян з аборигенами, збройним сутичкам, про що раніше замовчували, по-четверте, існує непевність дослідників у визначенні характеру приєднання Сибіру, більшість з них уникає якої-небудь оцінки, обмежуючись констатацією складності й суперечливості самого процесу приєднання [9].

У західній історіографії теж існують різні погляди на роль уряду в освоєнні Сибіру, про послідовність урядової політики щодо східних земель. Так, у передмові до 3-тмної збірки документів «До Сибіру і Російської Америки. Три століття російської далекосхідної експансії. 1558–1867» (Портленд, 1985–1989) професор Б. Дмитришин стверджував, що у XVIII ст. колонізація Сибіру не була ні «грандіозним задумом», ні «явно окресленим і спланованим починанням» [4, с.109]. Більшість західних істориків поділяє історичну відповідальність за приєднання Сибіру між державою і купцями Строгановими, притримуючись концепції про поєднання військових акцій і мирних методів освоєння [2].

Дискутуючи з американськими ученими, академік РАН М.М. Болховітіннов зазначає: хоча, з формальної точки зору, брати Строганови, споряджаючи загін Єрмака, діяли в порядку приватної ініціативи, проте перспектива колонізації Західного Сибіру відкривалася перед Строгановими саме завдяки грамотам Івана Грозного. Зокрема, 30 травня 1574 р. цар дозволив Строгановим зводити фортеці «на Тахчях і на Тоболі ріці». У жовтні 1582 р. козаки Єрмака зайняли столицю Сибірського ханства Кашлик, а вже в 1584 р. на Іртиш прийшли урядові війська на чолі з князем С. Болховським. Після того, як промисловики утвердилися на берегах Тазівської губи, туди в 1600–1601 рр. було споряджено урядові експедиції [4, с.112-113].

Сибір і Далекий Схід, вважає відомий сибірський дослідник А.В. Ремньов, належать до тих регіонів, які спочатку освоювалися адміністративним шляхом, а вже потім, в умовах недонаселеності території, вживалися

заходи з їх примусової колонізації. Відповідно формувалася управлінська сфера і будувалася адміністративна система, визначалися внутрішні і зовнішні кордони імперського простору [12, с. 7].

В найбільш важливі міста й остроги (у 1625 р. їх було 14) призначалися царські воеводи, які здійснювали всю повноту цивільної та військової влади. Як образно висловився М.М. Болховітін, «жадоба наживи, яку підігрівали розповіді про сибірські хутра, в першу чергу про дорогих соболів, привертала все нових шукачів «м'якого золота». Як дороговказна зоря «соболіний хвіст» вів росіян все далі і далі на Схід... Слідом за першопрхідцями, козаками і промисловиками йшли служили люди сибірських міст, збираючи ясак як для московського царя (...) так і «поклонні соболя» для себе і місцевих воевод». У 1620–1680 рр. у Сибіру було добуто 7 млн. соболів. У XVII ст. вартість сибірського хутра (соболь, білка, бобер, песець, горностаї, лисиця та ін.) оцінювалася в 15 млн. рублів [4, с. 114–116].

Спершу Сибір управлявся Посольським приказом, а з 1598 р. – Приказом Казанського двірця, який здійснював управління Східними територіями Росії. Але із зростанням території новоприєднаних сибірських земель в лютому 1637 р. створено Сибірський приказ, який почав діяти з 1 квітня того ж року. В його функції входили питання адміністративні, фінансові, митні, воєнні і частково дипломатичні. Основною одиницею адміністративного поділу Сибіру, як і в європейській частині країни, у XVII ст. був «уезд» (повіт). Формування повітів у Сибіру йшло відповідно із освоєнням нових територій. Царський уряд вже з кінця XVI ст. намагався створити безпосередньо в Сибіру адміністративний центр. Роль такого центру була відведена Тобольську (заснований у 1587 р.). Царем Федором Івановичем воеводам сибірських міст було наказано про всі місцеві справи «писати в Тобольський город воеводам, щоб в сибірських городах між воеводами всякі справи були відомі». Підпорядкування всіх сибірських земель Тобольську послідовно проводилося царями Борисом Годуновим і Василем Шуйським. Так в Сибіру склався своєрідний обласний поділ, коли розрядним воеводам підпорядковувалися повітові. На початку XVII ст. Тобольський розряд включав в себе всі повіти Сибіру. У 1629 р. виділено Томський розряд, у 1639 р. – Єнісейський [8, с. 10–12, 33, 50].

Незважаючи на створення нових розрядів, Тобольськ утримав значення головного міста Сибіру. З 1621 р. він був центром Сибірської архієпархії. У 1625 р. тобольським воеводою став один із найбільш відомих російських бояр князь Дмитро Тимофійович Трубецькой [4, с. 114].

З виходом служилих людей на Єнісеї на початку XVII ст. виникла конкуренція між гарнізонами різних острогів, яка доходила навіть до збройних сутичок [5; 6].

У Москві на підставі цілого комплексу документів (відписки воевод, чолобитні тощо) приймалися рішення по розмежуванню територій недавно утворених повітів. Так було проведено межі між Єнісейським і Мангазейським повітами на Єнісеї, між Єнісейським і Красноярським повітами на підступах до Байкалу. В басейні р. Лени Сибірським приказом створено нову адміністративну одиницю, яка відразу отримала статус розряду. Територію нового розряду-повіту було визначено в загальному – басейн р. Лени

та «інші ріки». Межа між Якутським і Мангазейським повітами визначалася по водорозділу басейнів річок Оленьок – Анабар і Хатанга. На сході межі нового повіту продовжували розширюватися. А от визначення межі з Єнісейським повітом затягнулося до 1641 р. Вже через кілька років виникла необхідність виділити зі складу Якутського повіту самостійний Ілімський повіт, який спершу залишався у складі Ленського розряду, а під кінець століття перейшов до Єнісейського розряду [7].

Надзвичайно велика, згідно закону, влада воєводи перетворювала його «в далекій государевій вотчині» майже на повного хазяїна. У джерелах початку XVIII ст. зафіксоване наступне зізнання нерчинського воєводи І. Ніколаєва: «Хто мені буде вказувати? Я тут так само цар, як на Москві цар Петро Олексійович: що хочу, те й роблю. Ніхто мені не накаже. Не лише в Нерчинську, я б і на Москві був би царем» [1, с.76].

У відповідь на пропозицію про поширення «городової» реформи 1699 року на територію Сибіру, керівництво Сибірського приказу повідомило, що «в усіх сибірських містах без воєвод обійтися... абсолютно неможливо, оскільки саме вони організують збір та доставку до Москви ясаку – головної статті доходів казни в Сибіру», і що «коли воєвод в Сибіру «усунути», то... аборигени перестануть платити ясак і можуть вчинити над росіянами який-небудь «злий помисел» [1, с.6].

Проте в історії освоєння Сибіру в другій половині XVII ст. стався унікальний випадок. У 1665 р. козаки та селяни Усть-Кіренгської волості вбили ілімського воєводу Л. Обухова, «за невозможное свое терпение, что он, Лаврентий, приезжая к ним в Усть-Киренгскую волость, жен их насильничал, а животы их вымучивал». 17 учасників виступу царським судом було заочно засуджено до смертної кари, а 46 осіб – до покарання кнутом і відрубання руки. Група з 84 козаків і селян на чолі з Никифором Черніговським втекла на територію Верхнього Амуру. Там вони звели Албазинський острог і з 1667 р. взяли на себе функцію збирання ясаку з місцевого населення. Весь ясак албазинці переправляли через Нерчинськ в Москву. Ці дії були високо оцінені адміністрацією Сибірського приказу. У 1672 р. указом царя Черніговський «со товарищи» були прощені і поверстані на державну службу в Албазинському острозі [3].

Упродовж усього XVIII ст. спостерігається прагнення самодержавства до ліквідації напівсамостійності окраїнних територій. Коли в результаті проведення губернської реформи (1708) була утворена величезна Сибірська губернія, першим сибірським губернатором став представник клану воєвод Гагаріних, в руках яких наприкінці XVII ст. опинився майже весь Східний Сибір (князь М. Гагарін свого часу був нерчинським воєводою). За реформою адміністративна влада була передана до рук губернаторів. Тепер повітовому адміністратору доводилося звітувати не лише перед далекими московськими властями, а й перед тобольським губернатором. Губернатор призначав повітового адміністратора на посаду, надсилав йому укази та отримував звіти, був у курсі усіх повітових справ, міг змінити чиновника чи послати до нього слідчих. Передаючи такий об'єм влади наближеним сановникам, Петро I, очевидно, надіявся, що відомі йому особисто люди будуть на місцях проводити його волю, турбуватися про казенні та народні інтере-

си. Сталося інакше: в Сибіру швидко сформувалася організація казнокрадів та хабарників, яка повністю відповідала ієрархії офіційного місцевого управління. За кричущі зловживання і казнокрадство Петро I розправився з першим сибірським губернатором. Показово, що останнього звинуватили у намаганні «стати в Сибіру незалежним від Росії правителем». Хоча в матеріалах слідства у справі Гагаріна ніяких підтверджень цьому немає, можливо, як пише М. Акішин, ця легенда «відображає відгомони розмов, які вели князь М. Гагарін та верхівка сибірської адміністрації» [1, с.185, 203].

З утворенням Сибірської губернії у 1711 р. Сибірський приказ був скасований, замість нього в Москві утворено «канцелярію Сибірської губернії».

Список використаних джерел:

1. Акишин М.О. Полицейское государство и сибирское общество. Эпоха Петра Великого. – Новосибирск, 1996.
2. Ананьев Д.А. Западная историография XX в.: основные концепции и теоретические подходы к изучению сибирской колонизации конца XVI–XIX вв. – <http://history.nsc.ru/publ/1/ananev.doc/>.
3. Артемьев А. Воровской острог // Родина. – 2005. – № 6. – С.90-91.
4. Болховитинов Н.Н. Континентальная колонизация Сибири и морская колонизация Аляски: сходство и различие // Acta Slavica Iaponica. – 2003. – Vol.20. – С.109.
5. Бродников А.А. Енисейск против Красноярска: Из истории борьбы гарнизонов за ясные территории в XVII в. // Электронный журнал «Сибирская заимка». – 2002. – №4.
6. Бродников А.А. Присоединение к Русскому государству левобережья Среднего Енисея // Электронный журнал «Сибирская заимка». – 2002. – №7.
7. Бродников А.А. Территория Якутского уезда: к вопросу об образовании Якутского воеводства // Электронный журнал «Сибирская заимка». – 2000. – №6.
8. Вершинин Е.В. Воеводское управление Сибири (XVII в.). – Екатеринбург, 1998. – С.10-12, 33, 50.
9. Зуев А.С. Характер присоединения Сибири в новейшей отечественной историографии // Евразия: культурное наследие древних цивилизаций. Вып.1. Культурный космос Евразии. – Новосибирск, 1999. – С.124-136.
10. История Сибири / Ред.: А.П.Окладников, В.И.Шунков и др. – Л.: Наука, 1968. – Т.2. – С.31.
11. Ремнев А.В. Имперское управление азиатскими районами Сибири в XIX – начале XX вв.: некоторые итоги и перспективы изучения // Электронный журнал «Сибирская заимка». – 2001. – №7.
12. Ремнев А.В. Россия Дальнего Востока. Имперская география власти XIX – начала XX веков. – Омск, 2004. – С.7.

The article analyses changes in the Russian system of administration of Siberia at the end of XVI – beginning of XVIII centuries.

Key words: Siberia, administrative-territorial division, office of vovode, Siberian department.

Отримано: 1.04.2008